

Faruk Taslidža

O VJERSKIM INSTITUCIJAMA U HERCEGOVAČKOM SANDŽAKU U PRVIM DECENIJAMA XVII STOLJEĆA

Sažetak: U ovom prilogu autor se fokusira na glavne vjerske institucije u Hercegovačkom sandžaku tokom prvih decenija XVII stoljeća. Ukazuje se na ulogu i značaj hercegovačkih duhovnih autoriteta različitih konfesija. Istaknute su određene specifičnosti vjerskog života, poput širenja sufijskog učenja i formiranja novih tekija halvetijskog derviškog reda. Naglašen je tadašnji društveni i politički angažman pravoslavnog sveštenstva koji je zbog antiosmanskog obilježja proizveo brojne posljedice. Također, sagledavaju se vjerske prilike među hercegovačkim katolicima za koje je u izvjesnoj mjeri od važnosti bilo formiranje Makarske biskupije (1615), kao i djelatnost franjevačkih svećenika iz primorskih samostana.

Ključne riječi: muslimani, muftija, muftijstvo, derviši, tekije, pravoslavci, patrijarh, patrijaršija, eparhija, manastiri, katolici, biskup, biskupija, samostani

Uvod

Tokom XVI stoljeća koje se obično označava klasičnim razdobljem Osmanske države bitno se mijenjala ukupna društvena struktura Hercegovačkog sandžaka. Promjene su bile izražene i u konfesionalnom smislu, što najbolje potvrđuju službeni popisni defteri. Ti izvori jasno govore o postepenom prihvatanju islama od strane domaćeg stanovništva koje se odvijalo pod vrlo

specifičnim okolnostima.¹ I tu je proces islamske akulturacije bio usko povezan s procesom urbanizacije, tj. nastankom novih gradova orijentalno-islamskog tipa. Upravo su osmanski gradovi bili privredna žarišta, ali ujedno i centri vjerskog života gdje se islam najbrže širio.² Spomenuti proces dugoročno se odrazio na položaj osmanske Hercegovine i umnogome je odredio sudbinu njenog ukupnog, pogotovo muslimanskog stanovništva.

Istovremeno, centralna institucija vjerskog života pravoslavnog stanovništva na cijelom Balkanu bila je Pečka patrijaršija. Nakon obnove njenog djelovanja 1557. godine prvi patrijarsi pripadali su rodu Sokolovića, a dolazili su sa položaja hercegovačkog mitropolita.³ Zastupajući opće interese pravoslavnog stanovništva, patrijarsi su bili duboko involvirani i u ondašnja politička strujanja. Do konca XVI stoljeća imali su korektan odnos prema osmanskim vlastima. Patrijaršija je stoga uživala brojne povlastice koje su omogućavale izgradnju posve novih crkava i manastira.⁴ Međutim, po tom pitanju prilike se bitno mijenjaju od početka narednog stoljeća. Zbog toga će se i hercegovački pravoslavci naći pred brojnim izazovima i iskušenjima.

Prisustvo i djelovanje bosanskih franjevaca u Osmanskoj državi legitimizirano je poznatom Ahdnamom sultana Mehmeda II iz 1463. godine. Tim aktom širok spektar ljudskih prava garantiran je i svim bosanskim katolicima.⁵ Stoga ne treba da čudi zaključak da je Katolička crkva i na Biokovsko-

-
- 1 Godine 1585. većina muslimanske populacije u Hercegovačkom sandžaku bili su autohtoni ratari, mada je među njima zabilježen i određeni broj gotovo potpuno slaveniziranih Vlaha. O tome: Ahmed S. Aličić, *Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 40/1990, Sarajevo, 1991, 136-137.
 - 2 O širenju islama u osmanskoj Bosni vidjeti: *Naučni skup Širenje islama i islamska kultura u bosanskom ejaletu*, Prilozi za orijentalnu filologiju, VOL. 41, Sarajevo, 1991.
 - 3 Pečka patrijaršija je nakon osmanskog osvajanja Smedereva i eliminacije Srpske despotovine 1459. godine bila ukinuta. Nakon ponovnog ustroja (1557) za prvog patrijarha imenovan je Makarije Sokolović. Vidi: *Historija naroda Jugoslavije II*, Zagreb, 1959, 106, (dalje: *Historija naroda Jugoslavije II*).
 - 4 Радован Самарџић, *Срби у ратовима Турске до 1683.*, Историја српског народа, Трећа књига, Том први, Срби под туђинском влашћу 1537-1699; написали: Радован Самарџић, Рајко Л. Веселиновић, Тома Поповић, Београд, 1993, 229, (dalje: P. Самарџић, *Срби у ратовима*).
 - 5 Riječ je o Povelji (Ahdnami) koju je sultan Mehmed II u maju mjesecu 1463. godine dodijelio bosanskim franjevcima iz fojničkog samostana. Ovim dokumentom katolicima u Bosni pod sultanovom vlašću garantirana je lična sloboda, vjerska sloboda i sloboda vjerskog organiziranja, sloboda boravka i kretanja, sigurnost života i imetka, sloboda dolaska misionara sa strane, sloboda propovijedanja i širenja svoje vjere i uvjerenja. O Fojničkoj ahdnami iz 1463. godine vidi: Vančo Boškov, *Pitanje autentičnosti Fojničke ahdname Mehmeda II iz 1463. godine*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine,

neretvanskom području u naredna dva stoljeća pod osmanskom vlašću *ne samo radila i živjela, već makar sporo i teško, ali ipak napredovala*. Takvi rezultati, koji su podrazumijevali opstanak, napredak i nove vrijednosti kod franjevaca, bili su plod ambijenta nastalog pod uticajem posebne osmanske političke doktrine koja se naziva *istimalet* politika.⁶ Ipak, bosanski franjevci i katolički svećenici u to vrijeme našli su se pod pritiskom Pravoslavne crkve. U biti, cilj Pečke patrijaršije bio je pravno potčiniti sultanove podanike katoličke vjere, te im nametnuti plaćanje nameta koji su bili obavezni za pravoslavno stanovništvo i sveštenstvo.⁷ Kada je riječ o Hercegovini, jasno je da se u pogledu vjerskog života i egzistencije bitno razlikovao položaj katolika iz zapadnih predjela Sandžaka od onih koji su bili naseljeni u mjestima istočno od rijeke Neretve. Te razlike dodatno će bit pojačane u prvim decenijama novog XVII stoljeća.

*

Pored imama, hatiba i šejhova, naročit vjerski autoritet među hercegovačkim muslimanima u osmansko doba uživao je i mostarski muftija. Uvažavan je kao najbolji poznavalac Kur'ana i šerijatskog prava. On se nalazio na čelu institucije Muftijstva koja je u gradu Mostaru počela djelovati u drugoj polovini XVI stoljeća. Sve muftije u Osmanskoj državi, pa i mostarske, imenovane su sultanovim beratom, a na prijedlog *šejhul-islama* (vrhovnog muftije) iz Istanbula. Njihova funkcija nije se svodila samo na izdavanje pravnih rješenja (fetvi). Mostarske su muftije nerijetko nosile i šejhovsku titulu, a redovno su obavljale i dužnost muderisa (predavača) na nekoj od mostarskih medresa. Naravno, bili su živo uključeni u naučne tokove, ali i hercegovačku društvenu zbilju. Riječ je o domaćim ljudima koji su tradicionalno potjecali iz uglednijih mostarskih porodica. U prvoj polovini XVII stoljeća bili su to:

28-30/1977-1979, Sarajevo, 1979, 87-105; *Poruke Ahdname, Sloboda vjere u multireligijskoj Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2018; Karlo Jurišić, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, Zagreb, 1972, 196, (dalje: K. Jurišić, *Katolička crkva*).

6 O *istimalet* politici i njenom djelovanju na vjerske odnose u Bosni u XV i XVI stoljeću detaljno: Sedad Bešlija, *Istimalet Bosna u osmanskoj političkoj strategiji (15. i 16. stoljeće)*, Sarajevo, 2017, 172-185.

7 Prema istraživanja crkvenog historičara Krunoslava Draganovića katolici osmanske Bosne u period između 1488. i 1779. godine bili su izloženi čestim zlostavljanjima i progonima od strane pravoslavne hijerarhije. Cilj pravoslavnih dostojanstvenika, prema Draganovićevom mišljenju, nije bilo samo oporezivanje katolika nego i njihovo konfesionalno podvrgavanje. Vidi: Srećko M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine, Predemancipacijsko razdoblje 1463.-1804.*, Mostar, 1999, 204, (dalje: S. M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost*).

mevlana Ahmed-efendija sin sufi Velije (1599-1612), Abdurahman-efendija (1612-1633), šejh Ali-efendija sin Huremov (1633, 1636), šejh Ali Kafi-efendija sin hadži Muhameda Ferhada (umro 1653.).⁸

U isto vrijeme, specifičnost muslimanskog vjerskog života u Hercegovačkom sandžaku bilo je širenje halvetijskog derviškog učenja.⁹ Ta je pojava interesantna, jer se odvijala u uvjetima žestoke propagande fanatičnog kadizadelijskog pokreta, koji uopće nije bio naklonjen sufizmu (*tesavvuf*). Zapravo, kadizadelijske su pod krinkom vjerske reforme zagovarale "pravi rat" protiv halvetijskih i drugih derviša.¹⁰ Ipak, širom Balkana formirani su novi ogranci halvetijskog reda, čiji nauk plodno tlo dobiva i u Hercegovini. U prilog tome ide činjenica da je poznati mostarski vakif Koski Mehmed-paša, uz svoju zadužbinu (džamiju) iz 1617. godine, odmah dao izgraditi i hanikah (halvetijski) *kome nadaleko nije bilo ravnog*.¹¹

Zasluge za širenje halvetijskog derviškog učenja u Hercegovačkom sandžaku u prvoj polovini XVII stoljeća umnogome pripadaju užičkom šejhu Muslihudinu (umro 1642) i njegovim sinovima, nasljednicima-šejhu Hasanu, šejhu Isi i šejhu Ibrahimu.¹² Pridržavajući se njihovog metoda odgoja

8 O Mostarskom muftijstvu i muftijama vidi: Jusuf Mulić, *Četiri stoljeća Mostarskog muftijstva (1592-1992)*, Mostar, 2008, 98-99; Hivzija Hasandedić, *Mostarske muftije - prilog kulturnoj povijesti Mostara*, Glasnik VIS, Godina XXXVIII, Sarajevo, 1975, 432-451, (dalje: H. Hasandedić, *Mostarske muftije*); Ahmed Mehmedović, *Mostarske muftije*, rukopis.

9 Red halvetija ubraja se među najraširenije derviške redove na prostorima Osmanske države. Ime je dobio po svom osnivaču-šejhu Abu Abdulahu Saradžudinu Omeru "Halvetu" (umro 1397). Zahvaljujući podršci osmanskih sultana i organa vlasti halvetijski red je stekao značajnu popularnost u Anadoliji i Rumeliji. Na tlu osmanske Bosne prisutan je već u prvoj polovini XVI stoljeća. Prvim većim centrom smatra se grad Sarajevo, gdje je nešto prije 1531. godine Gazi Husrev-beg podigao hanikah za derviše halvetijskog reda. Istom redu je pripadao i spomenuti bosanski sandžakbeg. O halvetijama vidi: Džemal Čehajić, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo, 1986, 79-122, (dalje: Dž. Čehajić, *Derviški redovi*).

10 Kadizadelijski pokret (*Kadızadeler Hareketi*) je formalno utemeljen na idejama Birgivi Mehmed-efendije (umro 1573), a nazvan je po imenu lidera - Kadizade Mehmed-efendije (1582-1635). Učeni savremenici kadizadelijske škole, poput Katib Čelebije i Evlije Čelebije, kao i nešto kasniji hroničari, kritički su se odnosili prema njihovim idejama i djelima. Vidi: Ahmet Yaşar Ocak, *Religija, Historija Osmanske države i civilizacije*, Sarajevo, 2004, 731, 766.

11 Zbog iznenadne smrti Koski Mehmed-paše, izgradnju spomenutih zadužbina završio je njegov brat šejh Mahmud. Vidi: Hivzija Hasandedić, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Mostar, 2000, 27. Graditeljska cjelina - Koski Mehmed-pašina džamija u Mostaru, proglašena je u januaru 2004. godine nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

12 Šejh Muslihudin je sin šejha Bajezida al - Herseklija. Idžazet za tarikat dobio je od halvetijskog šejha Bali efendije iz Sofije. Pedeset godina je u Užicu obavljao službu šejha, vaiza i predavača hadisa i tefsira. Osnivač je užičke tekije. Učenici šejha Muslihudina i njegovih sinova su također ugledni šejhovi XVII stoljeća poput Ahmeda sina Mustafinog iz Mostara, Ibrahima

i obrazovanja, titulu šejha stekao je i Ahmed sin Mustafe (Mujezinović) za kojeg se pretpostavlja da je obavljao i dužnost mostarskog muftije i muderisa.¹³ Njegovom zaslugom je u Blagaju, pored vrela rijeke Bune, obnovljena zapuštena Sari Saltukova tekija koja je postala centar vjerskog, naučnog, ali i općeg društvenog života.¹⁴ Zapravo, ta je tekija bila mjesto rasprave o duhovnim spoznajama, ali i savjetovalište gdje su ljudi mogli razmjenjivati iskustva iz pčelarstva, voćarstva, stočarstva, liječenja, i slično.¹⁵

Posredstvom užičkog šejha Hasana sina Muslihudinovog halvetijsko derviško učenje udomaćilo se i u kasabi Konjic. Tu je 1622. godine utemeljena hanikah-tekija koja je postala stanište i učilište konjičkih derviša. Prvi šejh te ustanove bio je Muhamed Džumhur, doseljenik iz Užica. Šejhovska titula je i nakon šejh Muhamedove smrti dugo ostala u krugu njegove ugledne ulemanske porodice.¹⁶ Nema sumnje da je tokom cijelog XVII stoljeća, a i kasnije, sufijsko halvetijsko učenje bilo popularno, naročito u hercegovačkim urbanim sredinama. Ono je bilo prihvatljivo u tadašnjim intelektualnim krugovima, ali i među trgovcima, zanatlijama, pa i seoskom populacijom. Tom su derviškom redu pripadale značajne ličnosti društveno-političkog života cijelog Bosanskog ejaleta, osmanske administracije i vlasti. Ipak, posljedice krutog vjerskog fanatizma kojeg su zagovarale spomenute kadizadelije i u

Bistrigije i Hasana Kaimije iz Sarajeva i dr. Šejh Muslihudin je umro 1642. godine u Užicu gdje je i sahranjen. U narodu je smatran evlijom. O šejhu Muslihudinu Užičaninu vidi: Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973, 247-248; Osman Lavić, *Ulemanska i šejhovska porodica Muslihudina Užičanina iz XVII vijeka*, Anali GHb, broj 25-26, Sarajevo, 2006, 111-128.

13 Riječ je o Zijauddinu Ahmedu sinu Mustafinom Mujezinoviću (umro 1679), sufijski pripadniku halvetijskog reda, autoru nekoliko djela iz propovjedništva. On je dugo vremena poistovjećivan sa mostarskim muftijom Ahmedom sinom Muhamedovim (umro 1776.) iz XVIII stoljeća. Historičari starije generacije smatrali su da se radi o istom čovjeku. Kasnije je na osnovu pronađenih djela otklonjena ova greška. Više naučnih istraživača poput Kasima Dobrače, Fehima Nametka, Saliha Trake, smatrali su da je i Ahmed sin Mustafe bio mostarski muftija. O tome: Mustafa Hasani, *Zbornik fetvi muftije Ahmeda ef. Mostarca*, Anali GHb, broj 20-21, Sarajevo, 2003, 246-248.

14 Evlija Čelebi, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo, 1973, 460; H. Hasandedić, *Mostarske muftije*, 434. O Sari Saltukovoj tekiji u Blagaju: Muhamed Hadžijahić, *Tri etape u historijatu tekije na vrelu Bune u Blagaju (bogumilska, bektashijska i halvetijska)*, Zbornik radova, Dani mevluda i zikra, Mostar, 2010, 147-187.

15 O tome: Senad Mičijević, *Blagaj*, Mostar, 2004, 84-85. Prirodno-graditeljska cjelina Tekija u Blagaju kod Mostara u decembru 2003. godine proglašena je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

16 Dž. Čehajić, *Derviški redovi*, 98, 99. Iz spomenute porodice potekao je i ugledni putopisac, slikar i karikaturist XX stoljeća Zulfikar Zuko Džumhur (1920-1989).

Hercegovini će ostaviti dalekosežne posljedice.¹⁷ Osim toga, između pobornika ortodoksnog i tradicionalnog islama posijano je bilo sjeme razdora koje će se javljati i u narednim razdobljima.¹⁸

*

Kao što je već naglašeno, nakon obnove Pečke patrijaršije (1557) novi patrijasi prethodno su obavljali službu hercegovačkog mitropolita. U vezi s tim interesantno je da krajem XVI stoljeća u Hercegovini istovremeno službuju dva mitropolita. Isto je stanje i početkom XVII stoljeća kada se u historijskim izvorima spominju mitropoliti Silvester (1602) i Leontije (1605-1611). Godine 1622. Hercegovačka mitropolija je podijeljena na dvije eparhije: Zahumsku sa sjedištem u manastiru Tvrdoš i Limsku (ili *metropolija Prijepolja i Tašlidža*) sa sjedištem u manastiru Sv. Petra na Limu. Od hercegovačkih episkopa u prvoj polovini XVII stoljeća poznati su i Simeon (1615-1630) i Vasilije Ostroški (1639-1649).¹⁹ Osim spomenutih, značajniji hercegovački manastiri u prvoj polovini XVII stoljeća bili su Mileševski (kod Prijepolja), Manastir sv. trojice (kod Pljevalja), te manastiri u Zavali (u Popovu polju) i Žitomisliću.²⁰

17 Ovaj kruti vjerski fanatizam proširio se i na obrazovne institucije u Hercegovačkom sandžaku. Kao posljedica toga i u Mostaru se počeo sužavati krug izučavanih nauka. Takav odnos, koji je islam svodio u okvire religije, proizveo je kasniju neukost, opću dezorijentiranost i zastoj u društveno-ekonomskom razvoju cijele osmanske Bosne. O tome: Omer Nakičević, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV-XVII vijeka (Sarajevo, Mostar, Prusac)*, Sarajevo, 1999, 212.

18 Sukoba između derviša i kadizadelija bilo je u osmanskoj Bosni čak i u poznom XVIII stoljeću. Evidentirao ih je poznati ljetopisac Mula Mustafa Bašeskija (umro 1809. godine), koji je pedesetak godina bilježio bitnije događaje iz svakodnevnog života grada Sarajeva. Ni Bašeskija, kao pobornik derviša, nije krio netrpeljivost prema kadizadelijama. Nazivao ih je vjerskim zanesenjacima i fanaticima (*müteassiblar*). O tome: Kerima Filan, *Sufije i kadizadelije u osmanskom Sarajevu*, Anali GHb, 29-30, Sarajevo, 2009, 163-186.

19 Limska eparhija je 1649. godine podređena Raškoj mitropoliji. Manastir Tvrdoš podigut koncem XV stoljeća, prvi put u izvorima izravno se spominje 1509. godine. Za vrijeme Bečkog rata (1683-1699) miniran je od strane Mlečana. Nakon toga hercegovački mitropoliti pramještaju rezidenciju u manastir Duži, podignut početkom XVIII stoljeća. Od 1777. godine sjedište mitropolije je u gradu Mostaru. Vidi: S. M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost*, 124, 126; Борис Нилевих, *Српска православна црква у БиХ до обнове Пећке патријаршије 1557. године*, Сарајево, 1990, 128, 129, 130, (dalje: Б. Нилевих, *Српска православна црква у БиХ*).

20 O historiji tih manastira detaljnije: Б. Нилевих, *Српска православна црква у БиХ*, 155-161. Manastir Mileševa (Prijepolje, Republika Srbija) podignut još u srednjem vijeku, danas ima status nepokretnog kulturnog dobra od izuzetnog značaja. Manastir svete trojice (Pljevlja, Crna Gora) ima status nepokretnog kulturnog dobra Crne Gore. Manastir Žitomislić južno od Mostara (iz XVI stoljeća) devastiran je za vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu (1992-

Od početka XVII stoljeća Pečka patrijaršija mijenja svoj uglavnom lojalan odnos prema Visokoj Porti, te postaje bitan akter velikih antiosmanskih zavjera koje se tada "kuju" na evropskim dvorovima. U tim aktivnostima posebno su se isticali patrijarh Jovan (1592-1614) i hercegovački mitropolit Visarion (1590-1602).²¹ Oni su, tražeći vojnu potporu za *borbu protiv Turaka*, stupali u bliske veze i s Papskom državom. Pritom su čak bili spremni priznati Rimsku crkvu i njenog vikara kao svoga poglavara.²² Prozapadni kurs patrijarha Jovana napušta njegov nasljednik patrijarh Pajsije (1614-1648) koji svoju djelatnost usklađuje s osmanskim zakonima. U njegovo doba stabilizira se društveni položaj Pečke patrijaršije, a uspostavljaju se odnosi i s carskom Rusijom. Takav koncept uprave rezultira obnovom vjerskih objekata, oživljavanjem crkvene umjetnosti, te književne i prepisivačke djelatnosti.²³

Da je nakon *perioda zavjera* započelo jedno novo doba u odnosima između hercegovačkog sveštenstva i Istanbula ukazuje i pozitivni odgovor Visoke Porte na žalbu koju su joj uputili kaluđeri Manastira Mileševo. Naime, oni su tražili ukidanje tradicionalnog vašara koji je svake godine dva puta organiziran u neposrednoj blizini Manastira. Žalba je obrazložena činjenicom da posjetioци vašara konzumiraju vino, a nakon toga, kako se navodi, *dolazi do nereda od kojih strada manastirska imovina*. Na koncu je marta 1614. godine, na osnovu carskog naloga i angažmana prijepoljskog kadije, uz određene kompenzacije zabranjeno održavanje spomenutog vašara.²⁴

Općenito, pitanje izgradnje novih i sanacije postojećih crkava u Osmanskoj državi rješavano je na osnovu šerijatskih propisa. Zvanično, gradnja novih crkava zakonom je bila zabranjena, ali su u vezi s tim postojali i izuzeci. Popravka crkava bila je dozvoljena, ali su pritom morala biti poštovana određena pravila koja se odnose na dimenzije objekta i korišteni građevinski

1995). Mjesto i ostaci graditeljske cjeline Manastira Žitomislić 2002. godine proglašeni su nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Manastir je obnovljen u periodu od 2003. do 2005. godine. Manastir u Zavali oštećen je za vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu (1992-1995). Graditeljska cjelina manastirske Crkve Vavedenja Bogorodice 2003. godine proglašena je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. U manastiru Zavala 2002. godine obavljani su značajni konzervatorsko-restauratorski radovi.

21 O životu patrijarha Jovana ne zna se mnogo. Po njegovom prezimenu Kantul, pretpostavlja se da je bio vlašskog porijekla. Vidi: P. Самарџић, *Срби у ратовима*, 322.

22 Глигор Станојевић, *Југословенске замље у млетачко-турским ратовима XV-XVIII вијека*, Београд, 1970, 120-121.

23 *Historija naroda Jugoslavije II*, 567-569.

24 Fehim Dž. Spaho, *Nekoliko turskih dokumenata o manastiru Mileševo*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 28-29/1978-79, Sarajevo, 1980, 371-373.

materijal. Naravno, prethodno je bilo nužno podnijeti službeni zahtjev, te proći pravnu proceduru koja često nije bila jednostavna.²⁵ Ipak, s početka XVII stoljeća imamo podatke koji ukazuju na obnavljanje pojedinih crkava u Hercegovačkom sandžaku. Naime, pljevaljski kadija Sejjid Jusuf u maju 1618. godine uvažio je molbu kaluđera Lukijana iz sela Premćana (“Premete”), te i izdao pravno rješenje kojim se odobrava obnova krova na crkvi zvanoj “Perčina” (Prečista). Temeljita sanacija iste crkve dozvoljena je na osnovu fermana sultana Murat IV iz aprila 1632. godine.²⁶ Također, poznato je npr. da je opravak pravoslavne crkve u selu Žitomislići južno od Mostara odobren 1631. godine sultanovim fermanom upućenim nevesinjskom i blagajskom kadiji. Pritom je naglašeno da se tokom izvođenja građevinskih radova mora voditi računa da spomenuta crkva zadrži svoje prvobitne dimenzije.²⁷

Skladan odnos pravoslavnog sveštenstva i osmanske vlasti ipak nije bio duga vijeka. Već u drugoj polovini XVII stoljeća ponovo oživljavaju stari nesporazumi koji će se negativno odraziti na prilično konsolidirani položaj Pravoslavne crkve. Naročito je to bilo izraženo za vrijeme patrijarha Arsenija III (1674-1690), čije je proaustrijsko djelovanje za vrijeme Bečkog rata (1683-1699) ostavilo dalekosežne posljedice za cijelu Pečku patrijaršiju.²⁸ Time su, uz sve balkanske, bili pogođeni i hercegovački pravoslavci.

*

Tokom prve polovine XVII stoljeća nastavlja se smanjivanje broja katolika u Hercegovačkom sandžaku. Potvrđuju to dopisi crkvenih velikodostojnika kojima se *Kongregacija za širenje vjere* sa zabrinutošću

25 Kršćani (pravoslavni, katolici) su ipak iznalazili različite metode i strategije kojim su uspijevali neutralisati svoj ograničeni status *zimmija*. Koristili su se i raznim trikovima da bi realizirali projekte gradnje ili sanacije crkava, a da pritom ne dođu u sukob sa zakonom ili lokalnim muslimanskim stanovništvom. O tome detaljno: Rossitsa Gredeva, *From the Bottom Up and Back Again until Who Knows When: Church Restoration Procedures in the Ottoman Empire, Seventeenth-Eighteenth Centuries (Preliminary Notes)*, Political Initiatives “From the Bottom Up” In the Ottoman Empire, uredio A. Anastasopoulos, Rethymno, Crete University Press, 2012, 135-163.

26 Фехим Бајрактаревић, *Турски документи манастира Св. Тројице код Плевља*, СКА Споменик, LXXIX, Сарајево, 1935, 12.

27 Архив ННК, Mostar, OZ-DK, 2/77, 1041 (1631. god), safer 15.

28 Zbog svoje političke orijentacije patrijarh Arsenije III se početkom ratne 1690. godine morao priključiti habsburškoj vojsci u povlačenju. Za njim je krenulo i brojno srpsko hrišćansko stanovništvo (oko 60.000) od Kosova do Beograda. Svi su bježeći pred osmanskom vojskom prešli na austrijsku teritoriju. O tome: Olga Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću 1459-1804*, Beograd, 2009, 171.

obavještava da pojedine katoličke porodice i dalje prelaze u pravoslavnu vjeru ili prihvataju islam.²⁹ Ta je pojava uglavnom bila izražena u selima istočno od rijeke Neretve, a objašnjava se nebrigom trebinjskih biskupa nastanjenih u Dubrovniku *koji nikako nisu zalazili na hercegovačko područje*.³⁰ Kao što je poznato, u to je vrijeme crkvenu jurisdikciju nad katolicima Trebinjske biskupije imala Dubrovačka nadbiskupija. Trebinjski biskup je još od 1456. godine trajno rezidirao u Dubrovniku, odakle je kao sufragana dubrovačkog nadbiskupa upravljao svojom dijecezom *in partibus infidelium*.³¹

Tada započinje i poznata crkvena afera u dolini rijeke Neretve uzrokovana inicijativom skadarskog biskupa fra Dominika Andrijaševića, već poznatog po širokoj antiosmanskoj agitaciji.³² On se 1622. godine obratio Rimskoj kuriji (Kongregacija za širenje vjere) s molbom da se osnuje Stjepanska biskupija u Naroni, odnosno Gabeli. Poznato je da je pritom iskrivio historijske činjenice o postojanju Stjepanske biskupije, njezinom teritoriju, te broju katolika u tom južnom dijelu Hercegovačkog sandžaka.³³ Ipak, agilni Andrijašević je uspio u

29 Kongregacija za širenje vjere (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) je institucija Rimske kurije osnovana 22. juna 1622. godine. Naime, tada je bulom pape Grgura XV određeno da ubuduće nekoliko kardinala na posebnim sastancima raspravlja o širenju katoličkog nauka, te rješavanju crkvenih pitanja u nekatoličkim zemljama. Ubrzo je u blizini sjedišta Kongregacije otvoreno sjemenište za misionare, pokrenuta je štamparija, formiran arhiv. O tome: Josip Buturac, *Arhiv Propagande u Rimu i povijest Južnih Slavena*, Croatica Christiana periodica, Vol. II, No 2, Zagreb, 1978,174-184.

30 Dominik Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Rim-Chicago, 1982, 312, 541.

31 Dubrovnik je u to doba nastupao ne samo kao zaštitnik crkava i katolika na teritoriju Trebinjske biskupije, već i kao *središte Kongregacije za Balkan i Ugarsku*. Dubrovnik faktički postaje glavni lokalni misionarski centar. O tome: Vjeran Kursar, *Bosanski franjevci i njihovi predstavnici na osmanskoj Porti*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 60, Sarajevo, 2011, 374-375.

32 Dominik Andrijašević potječe iz hercegovačkog sela Ravno u Popovom polju. Školovao se u Dubrovniku gdje postaje franjevac i svećenik. U dogovoru sa hercegovačkim pravoslavnim mitropolitom 1595. godine išao je u diplomatsku misiju kojom je od kršćanskih vladara tražio podršku za podizanje ustanka u Hercegovini. Godine 1604. hercegovački glavari povjerali su mu sličnu misiju kod habsburškog cara Rudolfa II. U narednim godinama Andrijašević nastavlja svoje pohode na Zapad zagovarajući *oslobađanje Bosne i Hercegovine*. Dokazane su i njegove veze sa senjskim uskocima. Hapšen je i suđen od strane Mletačke republike. Godine 1622. imenovan je biskupom u Skadru, gdje ubrzo bezuspješno pokušava organizirati zavjeru protiv osmanske vlasti. Koncem 1624. godine isposlovao je od Propagande imenovanje za tzv. "stjepanskog biskupa" u Hercegovini. O njemu: Vuk Vinaver, *Dominik Andrijašević*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XIII, Sarajevo, 1962, 365-383.

33 Andrijašević je nastojao uvjeriti Rimsku kuriju da je Stjepanska biskupija - *Ecclesia stpehanensis*, identična sa starom biskupijom iz Narone. U biti, Stjepanska biskupija u Hercegovini nikad nije ni postojala. Zapravo, do XVI stoljeća nalazila se u Albaniji, 80 km južno od Kruje. Što se tiče Norinske biskupije, ona se nakon rušenja Narone u VII stoljeću

svom naumu, tako da je *Kongregacija* u decembru 1624. godine prihvatila njegov lažirani izvještaj. Pored toga, odobren mu je i premještaj iz Skadarske u tzv. "Stjepansku biskupiju". Vijesti o tome proizvele su negodovanje drugih biskupa i bosanskih franjevaca u okruženju čija su područja (tj. župe) bila uzurpirana uspostavom nove biskupije. Njihove su optužbe na račun očito kontroverznog "stjepanskog biskupa" sve češće pristizale u Vatikan. Na koncu, *Kongregacija* se nakon 6 godina spora i 30 sjednica uvjerila u *historijsku zabludu*. Godine 1631. godine naredila je *da se fra Dominik Andrijašević ukloni i u Vječnom gradu nastani*, a da se u Hercegovini u pogledu organizacije Katoličke crkve sve vrati na prvobitno stanje.³⁴

Bitna novina u vjerskom životu hercegovačkih katolika u prvoj polovini XVII stoljeća bila je uspostava, zapravo obnova, Makarske biskupije. Prvi makarski biskup postao je fra Bartul Kačić (1615-1645) čije je imenovanje od strane habsburškog cara Matije (1612-1619) potvrdio papa Pavle V u junu 1615. godine. Teritorija koju je zahvatala novouspostavljena biskupija razaznaje se i iz jednog fra Bartulovog izvještaja iz 1630. godine u kojem se, pored ostalog, kaže: *Makarska biskupija je pod vlašću Turaka u pokrajini Dalmaciji i nadvojvodini Sv. Save položena uz obalu Jadranskog mora*. Jurisdikcija biskupa se u svakom slučaju protezala i na jugozapadne dijelove Hercegovačkog sandžaka. Spomenuti biskup Bartul Kačić prvi je biskup koji je nakon dužeg perioda pohodio te krajeve i o tome sačinio izvještaje koji su upućeni u Rim.³⁵

Nosioci vjerskog života u Makarskoj biskupiji bili su franjevci. Ti vrijedni svećenici su na samoj periferiji Osmanske države inicirali aktivnosti na obnovi i dogradnji samostana u Zaostrugu i Makarskoj,³⁶ a do kraja druge decenije XVII stoljeća oživio je i novosagrađeni samostan u Živogošću. Uz svoj samostan i crkvu, makarski su fratri izgradili i druge privredne zgrade, musafirhane, mlin na potoku Vrutku, i dr.³⁷

više i ne spominje. Vidi: Krunoslav Draganović, *Tobožnja "Stjepanska biskupija - Ecclesia Stephanensis" u Hercegovini.*, Croatia Sacra, Godina 4, Zagreb, 1934, 31.

34 Razočarani Andrijašević je i nakon toga bezuspješno nastojao da uz preporuku Dubrovačke republike preuzme Stonsku ili neku drugu biskupiju u Mađarskoj. Vidi: Dijana Pinjuh, *Vjerske prilike kod katolika u Hercegovini (od turskog osvajanja do konca 17. stoljeća)*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, Zagreb, 2013, 67-68, (dalje: D. Pinjuh, *Vjerske prilike*); K. Jurišić, *Katolička crkva*, 46.

35 K. Jurišić, *Katolička crkva*, 42, 45; D. Pinjuh, *Vjerske prilike*, 74.

36 Ova dva samostana opustošili su senjski uskoci za vrijeme osmansko-mletačkog Kiparskog rata (1570-1573). Vidi: Karlo Jurišić, *Lepantska pobjeda i makarska Krajina*, Lepantska bitka – udio hrvatskih pomoraca u Lepantskoj bitki 1571. godine, Zadar, 1974, 216.

37 K. Jurišić, *Katolička crkva*, 90-105. Franjevački samostani u Makarskoj, Zaostrugu i Živogošću danas imaju status zaštićenog kulturnog dobra u Republici Hrvatskoj.

Samostanu Sv. Marije u Makarskoj pripadale su tri župe, a samostanu Sv. Križ u Živogošću također tri župe. Samostanu u Zaostrogu u kojem je uglavnom i boravio makarski biskup Kačić pripadale su četiri župe od kojih je jedna zahvatala područje oko Vrgorca s oko 100 kuća. Imotski se samostan tada nalazio na otočiću usred Prološkog blata, a pripadale su mu četiri župe. Istovremeno, na prostoru koji je zahvatala Makarska biskupija bile su još tri župe pod utjecajem *svećenika koji su bogoslužje držali na slavenskom jeziku*.³⁸

Svećenici spomenutih primorskih samostana imali su bitan utjecaj na lokalno stanovništvo koje se nalazilo u statusu raje. Potvrđuje to i događaj iz 1621. godine kada je gvardijan makarskog samostana fra Vicence Stipančić stanovnike nekoliko sela iz makarske okolice potaknuo na pobunu. Interesantno je da nakon toga istog gvardijana osmanske vlasti nisu uopće sankcionisale.³⁹

Izvještaj biskupa Bartula Kačića upućen u Vatikan 1636. godine prilog je proučavanju konfesionalne strukture stanovništva u dijelu Hercegovačkog sandžaka koji je zahvatala Makarska biskupija. Naime, navodeći mjesta u kojima žive katolici i njihov broj, biskup na kraju izvještaja naglašava: *U svim naprijed pomenutim parohijama, izuzimajući parohiju Ramu, najvećim dijelom su "šizmatiki"*.⁴⁰ Interesantan je i Kačićev izvještaj iz jula 1644. godine u kojem biskup ističe da mu je u tridesetogodišnjoj borbi protiv *muslimana* i *šizmatika* ponestalo snage, te zato moli *Kongregaciju* da mu za pomoćnika odredi njegovog sinovca Petra.⁴¹ Fra Bartul je ubrzo preminuo, a palicu makarskog biskupa je i zvanično u septembru 1645. godine preuzeo spomenuti fra Petar Kačić.

Kao što je već naglašeno, broj katolika u istočnom dijelu Hercegovačkog sandžaka rapidno se smanjivao. Zapravo, trebinjski biskup Ambrozije Gučetić (1609-1615) izvijestio je Rim o potpunoj propasti svoje biskupije, *koja je bez svećenstva i bez crkve*. Isti biskup u ranijem izvještaju iz 1610. godine zna samo za nešto katolika u Novom (u Boki) i nekim selima Popova polja.⁴² Očitom

38 Miroslav Ujdurović, *Stanovništvo Makarskog primorja od 15.-19. stoljeća*, Split, 2002, 35.

39 Sulejman Bajraktarević, *Jedan značajan turski dokument o pobuni u Makarskoj g. 1621*, Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije, vol.2, Zagreb, 1959, 72-73.

40 Марко Јачов, *Списи Тајног Ватиканског архива XVI-XVIII века*, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, II одељење, књига XXII, Београд, 1983., 27, 45-46.

41 Марко Јачов, *Списи Конгрегације за пропаганду вере у Риму о Србима, 1622-1644*, I, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, II одељење, Књига XXVI, Београд, 1986, 390, 638 (dalje: M. Јачов, *Списи Конгрегације*).

42 Postoji mišljenje da se tokom XVI stoljeća značajan broj hercegovačkog stanovništva s prostora Trebinjske biskupije odrekao katoličanstva i prihvatio pravoslavnu vjeru. O tome: Krunoslav Stjepan Draganović, *Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje hrvatskog govornog područja u vrijeme vladavine Turaka*, Mostar, 1991, 40, 42.

nestanku katolika s prostora Trebinjske biskupije izgleda da je doprinosila i pastoralna nespremnost klera, kao i međusobna trvenja i borba za prestiž između pojedinih biskupa ili upravitelja biskupije. Da bi donekle popravila položaj Katoličke crkve na tom području, Rimska kurija je u aprilu 1631. godine omogućila proširenje ovlasti tadašnjeg trebinjsko-mrkanskog biskupa Krizostoma Antića (1615-1639). Naime, službenim aktom izdatim od *Rimske generalne inkvizicije* biskupu su odobrene nove metode u borbi za *suzbijanje hereze, šizme, apostazije i drugih zabluda*.⁴³ Po svemu sudeći, ni time nisu ostvareni željeni efekti jer jedan dominikanski misionar 1644. godine u dubrovačkom zaleđu ponovo bilježi prelasku katolika u pravoslavnu i islamsku vjeru. Navedenu pojavu isti misionar dovodi u vezu sa nedostatkom katoličkog svećenstva.⁴⁴

Već spomeniti pritisak Pravoslavne crkve se nastavljao, pa su bosanski franjevci bili primorani ulagati veliku energiju i novac kako bi dokazali svoju posebnost i nezavisnost.⁴⁵ Prema defteru *Crkvene kancelarije za Rumeliju i Anadoliju* iz 1640-1655. godine, Bosanska franjevačka provincija zavedena je kao jedna od arhiepiskopija pod jurisdikcijom pravoslavnih patrijarha pod imenom *Piskopija duhovnika Crkve latinske u sandžacima Bosanskom, Kliškom i Hercegovačkom*. Dabrobosanski mitropolit je bio sufurgen pečkog patrijarha nad franjevačkim samostanima u Bosni, uključujući, naravno, i samostane u Hercegovačkom sandžaku. Pravni položaj franjevaca je tako izjednačen sa položajem pravoslavnih sveštenika i monaha u manastirima, uz osiguravanje određene autonomije. Njihov odnos prema patrijaršiji u osnovi se svodio na plaćanje crkvenih dadžbina.⁴⁶ Takva praksa nastavljena je i u drugoj polovini XVII stoljeća.

43 Marijan Sivrić, *Pismo Rimske kurije trebinjsko-mrkanskom biskupu Krizostomu Antiću godine 1631*, Tribunia, broj 3, Trebinje, 1977, 153-163.

44 М. Јачов, *Списи Конгрегације*, 639.

45 Uzajamnu mržnju i silovitu borbu između "Grka" i "Latina" Osmanlije su zatele u Bosni. Tu borbu Osmanlije su naslijedile i u okvirima svog zakona prilagodile svojim političkim potrebama. S. M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost*, 206-207.

46 Борис Нилевић, *Однос између православног свештенства и фрањеваца у Босни и Херцеговини од XV до краја XVII стољећа*, Прилози, Институт за историју, 19/20, Сарајево, 1984, 136-140.

Zaključak

U prvim decenijama XVII stoljeća u Hercegovačkom sandžaku sa funkcioniranjem nastavljaju prethodno ustrojene islamske vjerske institucije koje su bile dio osmanskog državnog sistema. Nosioi glavnih službi u tim institucijama bili su domaći ljudi. Tada je među hercegovačkim muslimanima sve prihvatljivije bilo halvetijsko derviško učenje. Ta je pojava praćena i osnivanjem novih tekija (hanikaha) spomenutog reda. Zaslužan za širenje halvetizma u Hercegovini, ali i drugim dijelovima osmanske Bosne, bio je šejh Muslihudin iz Užica i njegovi sinovi. Naročito je to bilo primjetno na području Mostara, Blagaja, Konjica i u drugim manjim mjestima gdje se dugo zadržala tesavufska tradicija.

Početak XVII stoljeća, kada u Hercegovini postoje dvije pravoslavne eparhije, žarišta vjerskog života bili su manastiri (Mileševa, Tvrdoš, Zavala, Žitomsilić). Čelni ljudi Pečke patrijaršije i Hercegovačke mitropolije u to se vrijeme brzopleto upuštaju u velike političke igre koje se osmišljavaju u evropskim političkim centrima. Zapravo, njihova je djelatnost sve do 1614. godine imala antiosmanska obilježja. Nakon toga, sve do početka Kandijskog rata (1645), vraćena je u uobičajene vjerske okvire. Time su stvorene prilike za opću konsolidaciju Pravoslavne crkve. Potvrdu tome nalazimo i u obnovi više hercegovačkih crkava i manastira.

Početak XVII stoljeća dolazi do osnivanja, odnosno obnavljanja Makarske biskupije čija je jurisdikcija djelomično zahvatala i (jugozapadna) područja Hercegovačkog sandžaka. Nakon toga oživljavaju primorski samostani u Makarskoj, Zaostrogu i Živogošću čiji su marljivi gvardijani bili nosioci vjerskog i društvenog života među tamošnjim katolicima. Tokom treće decenije istog stoljeća nije realiziran neosnovani pokušaj uspostave nove, tzv. Stjepanske biskupije sa sjedištem u Gabeli. U isto doba dolazi do propasti Trebinjske biskupije i gotovo potpunog nestanka katolika sa njenog područja.

ON RELIGIOUS INSTITUTIONS IN HERZEGOVINA SANDJAK IN THE FIRST DECADES OF THE 17TH CENTURY

SUMMARY

In this work, the author focuses on the main religious institutions in the Herzegovinian Sandjak during the first decades of the 17th century. The role and importance of Herzegovinian spiritual authorities of different denominations is pointed out. Certain specificities of religious life are highlighted, such as the spread of Sufi teachings and the formation of new tekke of the Halvetian dervish order. The social and political engagement of the Orthodox clergy was emphasized, which produced numerous consequences due to its anti-Ottoman character. Also, religious circumstances among Herzegovina's Catholics, for which the formation of the Makarska Diocese (1615), as well as the activities of Franciscan priests from coastal monasteries, were of some importance.

Keywords: Muslims, mufti, muftiship, dervishes, tekke, Orthodox, patriarch, patriarchy, diocese, monasteries, Catholics, bishop, diocese, monasteries

Izvori i literatura

- Ahmed S. Aličić, *Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 40/1990, Sarajevo, 1991.
- Фехим Бајрактаревић, *Турски документи манастира Св. Тројице код Плевља*, СКА Споменик, LXXIX, Сарајево, 1935.
- Sulejman Bajraktarević, *Jedan značajan turski dokument o pobuni u Makarskoj g. 1621*, Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije, vol.2, Zagreb, 1959.
- Sedad Bešlija, *Istimalet Bosna u osmankoj političkoj strategiji (15. i 16. stoljeće)*, Sarajevo, 2017.
- Vančo Boškov, *Pitanje autentičnosti Fojničke ahdname Mehmeda II iz 1463. godine*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, 28-30/1977-1979, Sarajevo, 1979.
- Josip Buturac, *Arhiv Propagande u Rimu i povijest Južnih Slavena*, Croatica Christiana periodica, Vol. II, No 2, Zagreb, 1978.
- Džemal Čehajić, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo, 1986.

- Krunoslav Draganović, *Tobožnja "Stjepanska biskupija - Ecclesia Stephanensis" u Hercegovini.*, Croatia Sacra, Godina 4, Zagreb, 1934.
- Krunoslav Stjepan Draganović, *Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje hrvatskog govornog područja u vrijeme vladavine Turaka*, Mostar, 1991.
- Srećko M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine, Predemancipacijsko razdoblje 1463.-1804.*, Mostar, 1999.
- Kerima Filan, *Sufije i kadizadelije u osmanskom Sarajevu*, Anali GHb, 29-30, Sarajevo, 2009.
- Rossitsa Gredeva, *From the Bottom Up and Back Again until Who Knows When: Church Restoration Procedures in the Ottoman Empire, Seventeenth-Eighteenth Centuries (Preliminary Notes)*, Political Initiatives "From the Bottom Up" In the Ottoman Empire, uredio A. Anastasopoulos, Rethymno, Crete University Press, 2012.
- Hivzija Hasandedić, *Mostarske muftije - prilog kulturnoj povijesti Mostara*, Glasnik VIS, Godina XXXVIII, Sarajevo, 1975.
- Hivzija Hasandedić, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Mostar, 2000.
- Mustafa Hasani, *Zbornik fetvi muftije Ahmeda ef. Mostarca*, Anali GHb, broj 20-21, Sarajevo, 2003.
- Historija naroda Jugoslavije II*, Zagreb, 1959.
- Марко Јачов, *Списи Тајног Ватиканског архива XVI–XVIII века*, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, II одељење, књига XXII, Београд, 1983.
- Марко Јачов, *Списи Конгрегације за пропаганду вере у Риму о Србима, 1622-1644*, I, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, II одељење, Књига XXVI, Београд, 1986.
- Karlo Jurišić, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, Zagreb, 1972.
- Karlo Jurišić, *Lepantska pobjeda i makarska Krajina*, Lepantska bitka – udio hrvatskih pomoraca u Lepantskoj bitki 1571. godine, Zadar, 1974.
- Vjeran Kursar, *Bosanski franjevci i njihovi predstavnici na osmanskoj Porti*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 60, Sarajevo, 2011.
- Osman Lavić, *Ulemanska i šejhovska porodica Muslihudina Užičanina iz XVII vijeka*, Anali GHb, broj 25-26, Sarajevo, 2006.
- Dominik Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Rim-Chicago, 1982.
- Ahmed Mehmedović, *Mostarske muftije*, rukopis.
- Senad Mičijević, *Blagaj*, Mostar, 2004.
- Jusuf Mulić, *Četiri stoljeća Mostarskog muftijstva (1592-1992)*, Mostar, 2008.
- Omer Nakičević, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV-XVII vijeka (Sarajevo. Mostar, Prusac)*, Sarajevo, 1999.
- Naučni skup Širenje islama i islamska kultura u bosanskom ejaletu*, Prilozi za orijentalnu filologiju, VOL. 41, Sarajevo, 1991.

- Борис Нилевић, *Однос између православног свеиштенства и фрањеваца у Босни и Херцеговини од XV до краја XVII стољећа*, Прилози, Институт за историју, 19/20, Сарајево, 1984.
- Борис Нилевић, *Српска православна црква у БиХ до обнове Пећке патријаршије 1557. године*, Сарајево, 1990.
- Dijana Pinjuh, *Vjerske prilike kod katolika u Hercegovini (od turskog osvajanja do konca 17. stoljeća)*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, Zagreb, 2013.
- Радован Самарџић, *Срби у ратовима Турске до 1683.*, Историја српског народа, Трећа књига, Том први, Срби под туђинском влашћу 1537-1699; написали: Радован Самарџић, Рајко Л. Веселиновић, Тома Поповић, Београд, 1993.
- Маријан Сиврић, *Pismo Rimske kurije trebinjsko-mrkanskom biskupu Krizostomu Antiću godine 1631.*, Tribunia, broj 3, Trebinje, 1977.
- Fehim Dž. Spaho, *Nekoliko turskih dokumenata o manastiru Mileševo*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 28-29/1978-79, Sarajevo, 1980.
- Глигор Станојевић, *Југословенске замље у млетачко-турским ратовима XV-XVIII вијека*, Београд, 1970.
- Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973.
- Miroslav Ujdurović, *Stanovništvo Makarskog primorja od 15.-19. stoljeća*, Split, 2002.
- Vuk Vinaver, *Dominik Andrijašević*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XIII, Sarajevo, 1962.
- Olga Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću 1459-1804*, Beograd, 2009.
- Ahmet Yaşar Ocak, *Religija*, Historija Osmanske države i civilizacije, Sarajevo, 2004.